

EWA BIELIŃSKA-GALAS
Warszawa

STYL ANTYFON *AD INTROITUM* A PRZEMIANA PERSPEKTYWY MYŚLOWEJ W DRUGIEJ POŁOWIE XIII WIEKU

W dziejach cywilizacji zachodniej wyróżnia się zasadniczo trzy okresy recepcji dziedzictwa grecko-rzymskiej starożytności: renesans karoliński (IX w.), renesans średniowieczny (XII w.) i renesans nowożytny (XV w.). Pierwszy z nich wiązał się z chronologią ustalania organizacji Kościoła na Zachodzie, która przeciągnęła się w istocie do czasów konsolidacji państwa karolińskiego i powstania Państwa Kościelnego (za pontyfikatu papieża Mikołaja I: 858–867), a co za tym idzie, z ujednoliceniem liturgii kościelnej pod przewodnictwem biskupa Rzymu¹. Inny charakter miał renesans XII w., gdyż jego głównym motorem było przejęcie nauki i filozofii greckiej, w tym zwłaszcza myśli Arystotelesa, która w pełni upowszechniła się w XIII w. Doprowadził on do pierwszych w dziejach Europy prób rozdzielenia fundamentalnych porządków: wiedzy i wiary, Biblii i natury, racjonalności i nadprzyrodzoności, a tym samym do przemian, które z punktu widzenia pierwszego renesansu można uznać za granicę wymuszającą oswojenie się z nieco innym postrzeganiem świata.

Wśród gatunków liturgiczno-muzycznych przejętych przez kantorów frankijskich od Rzymian znalazł się korpus ponad stu czterdziestu introitów. Obraz wyłaniający się z najstarszych kompletnych rękopisów z notacją muzyczną (X–XI w.) pozwala twierdzić, że jest to grupa uderzająco homogeniczna, ale zarazem taka, w której każda melodia antyfon *ad introitum* jest oryginalna, gdyż ściśle odzwierciedla dany tekst². Według Jamesa McKinnona na styl tych utworów wpłynęły dwa czynniki: po pierwsze, introity potrzebowały mniej radykalnych zmian niż inne gatunki, gdyż przechowały swoją formę psalmu z antyfoną, po drugie, ich styl jest efektem świadomego programu weryfikacji, który został zrealizowany w krótkim czasie przez grono utalentowanych indywidualności zafascynowanych ówczesnie ożywio-

---

¹ W. SEŃKO, *Filozofia wczesnego średniowiecza*, w: J. KELLER (red.), *Katolicyzm wczesnośredniowieczny*, Warszawa 1973, s. 268.

² D. HILEY, *Western Plainchant: a handbook*, Oxford 1993, s. 109–116.

nymi ideami³ Amerykański badacz nie zawahał się przyrównać tego poruszenia do muzyki klasyków wiedeńskich, architektury gotyku, greckiego dramatu klasycznego lub — w czym widział najbliższą analogię — do osiągnięć założonej w 1621 r. kongregacji św. Maura, działającej w oparciu o *Regułę* św. Benedykta, słynącej z wysokiego poziomu pracy dydaktycznej i naukowej.

Mając za przedmiot badań zjawisko, któremu przyznano rangę spełnienia stylistycznego, a zarazem takie, którego fenomen jest niedostatecznie wyjaśniony, koncentruję się nie tyle na zbiorze zjawisk muzycznych w ich czysto przedmiotowych przejawach i transformacjach, co raczej na próbie dostrzeżenia pewnej uniwersalnej zasady, dzięki której antyfony, przekazywane przez kolejne stulecia, łączył jakby wspólny krąg wyobrażeń. Styl muzyczny rozumiem zatem nie tyle jako zespół sklasyfikowanych przejawów i wzorów w obrębie praktyki antyfon, lecz jako pewną stałą wartość związaną z kontekstem historyczno-kulturowym. Ujęciu temu towarzyszy pytanie, czy taka zasada mogła stanowić wspólny mianownik renesansu karolińskiego i średniowiecznego.

1. Czasy krystalizacji stylu introitu

Punkt wyjścia dla charakterystyki stylu introitu stanowi fakt rzeczywistego rozwinięcia tego gatunku w liturgii stacyjnej, będącej — jak potwierdzają *Ordines Romani* z początku VIII w. — najbardziej reprezentacyjną częścią liturgii rzymskiej⁴ Warto zauważyć, że wykonywanie rozwiniętych kompozycji w ustalone dni i święta roku kościelnego w najważniejszych kościołach Rzymu pokrywa się czasowo z reformą śpiewu realizowaną pomiędzy połową VII a połową VIII w. w Rzymie, polegającą na udoskonaleniu *cantus romanus*. Bruno Stäblein twierdzi, że pierwotne melodie rzymskie, prymitywne i prowincjalne pod względem stylu, zostały wówczas uszlachetnione i nobilitowane do stylu wyższego, odpowiedniego dla dworu papieskiego i liturgii stacyjnej⁵. Z jego tezą współbrzmia ustalenia franciszkańskiego liturgisty Stephena J.P. van Dijka, który mówi, iż w VII stuleciu były w Rzymie dwa ryty łacińskie: miejski, śpiewany w kościołach Rzymu, oraz drugi, przeznaczony dla kaplicy papieskiej, rozwinięty specjalnie dla liturgii stacyjnej, godnej ośrodka pretendującego do roli „siły świata”⁶.

³ J. MCKINNON, *The Emergence of Gregorian Chant in the Carolingian Era*, w: TENZE (red.), *Antiquity and the Middle Ages*, London 1990, s. 114–115.

⁴ J.F. BALDOVIN, *Urban Charakter of Christian Worship. The Origin, Development, and Meaning of Stational Liturgy*, Roma 1987, s. 125–133.

⁵ B. STÄBLEIN, *Einführung*, w: M. LANDWEHR-MELNICKI (red.), *Die Gesänge des altrömischen Graduale Vat. lat. 5319* (Monumenta Monodica Medii Aevi 2), Kassel 1970, s. 1*–164*

⁶ S.J.P. VAN DIJK, *The Urban and Papal Rites in Seventh- and Eighthcentury Rome*, SE 12 (1961), s. 411–487. Pomiedzy IV a X w. na Wschodzie i Zachodzie żywa była idea prymatu Rzymu, który był

Sugerowane interakcje pozwalają sądzić, że kościoły stacyjne stały się miejscem swoistego krzyżowania się lokalnych, prostych zwyczajów z wysublimowaną tradycją dworu papieskiego. W ideę tę wpisuje się budowa kompozycji składających się z dwóch opozycyjnych komponentów: wierszy psalmu — najbardziej podstawowej formy modlitwy—śpiewu, i uroczystych antyfon, utrzymanych w stylu łagodnie ozdobnym, powierzonych papieskiemu chórowi (*schola cantorum*). Mimo tej opozycyjności, oba elementy introitu pozostawały w istotowej więzi, gdyż struktura antyfon korespondowała w pewnej mierze ze strukturą tonów psalmowych⁷

Warto zauważyć, że podobne koincydencje można obserwować w liturgii stacyjnej Konstantynopola: wystawnej — z racji regularnego uczestnictwa w niej cesarza ze swoim dworem, a z drugiej strony, jeszcze bardziej niż na Zachodzie, procesyjnej, gdyż przejście do ołtarza nie ograniczało się do orszaku dygnitarzy, lecz wierni wkraczali do świątyni razem z biskupem⁸. Oprócz silnego związku Eucharystii z poprzedzającą ją procesją, dla tradycji wschodniej znamienne było także wykonywanie aż trzech antyfon.

Drugi etap reformy śpiewu liturgicznego przeprowadzono w Galii pomiędzy 754 a 800 r.⁹ Za jedną z najważniejszych i najbardziej wiarygodnych relacji o praktyce muzycznej tego okresu uznaje się pisma teoretyczno-pedagogiczne tzw. grupy *enchiriadis*. Pierwsze dzieło tej grupy — traktat *Musica enchiriadis* z drugiej połowy IX w. — zawiera opis systemu muzycznego, powiązanego integralnie z notacyjną osnową w postaci notacji *daseia*¹⁰. Uwzględnione w nim przykłady antyfon świadczą o próbach kompromisu galijskiego systemu kwintowego z systemem oktawowym, na którym opierała się rzymska praktyka liturgiczno-muzyczna¹¹. Inny traktat

---

stolicą Cesarstwa i „domem apostołów” św. Piotra i Pawła. Dokonywał się wówczas także wielki ruch w kierunku wyrównania różnic pomiędzy obu rejonami. Jeśli zachodni Kościół papieski (i biskupi) wywierał wpływ na Wschód w przedmiocie prawa czy wojskowości, to grecki Wschód i bizantyjski Kościół cesarski oddziaływał na łaciński Zachód w filozofii czy teologii. Wyrazem tego drugiego kierunku jest m.in. wyłonienie się zachodniego monastycyzmu bezpośrednio z monastycyzmu wschodniego (i wzorowanie się na nim przez długi czas), wlewający się w krąg myśli europejskiej neoplatonizm, a w czasach karolińskich oddźwięki nurtów mistycznych. Do oddalenia się od siebie Kościołów przyczynił się wzrost wpływu cesarzy niemieckich na wybór papieża, a z drugiej strony działania zmierzające do podniesienia prestiżu papieżstwa. W 1054 r. doszło do konfliktu, będącego skutkiem odmiennego rozwoju ideologii kościelnej w obu światach. Wzajemne związki zahamowało ostatecznie w XIII w. zdobycie Konstantynopola przez łacinników. W. BERSCHIN, *Grecko-łacińskie średniowiecze. Od Hieronima do Mikołaja z Kuzy*, tłum. K. Liman, Gniezno 2003.

⁷ T. CONNOLLY, *Introits and Archetypes: Some Archaisms of the Old Roman Chant*, JAMS 25 (1972), nr 2, s. 157–174.

⁸ J.F. BALDOVIN, *Urban Charakter*, s. 166, 204–226.

⁹ R. BERNAGIEWICZ, *Communiones Graduału rzymskiego: in statu nascendi i w obliczu rodzącej się diastematii*, Lublin 2004, s. 30.

¹⁰ H. SCHMID (red.), *Musica et Scolica Enchiriadis una cum aliquibus tractatulis adiunctis* (Veröffentlichungen der Musikhistorischen Kommission 3), München 1981, s. 1–59.

¹¹ R. BERNAGIEWICZ, *Musica enchiriadis a praktyka wykonawcza chorału gregoriańskiego*, „Annales Lublinenses pro Musica Sacra” 2 (2011), nr 2, s. 23.

tej grupy, *Commemoratio brevis de tonis et psalmis modulandis*¹², dostarcza dowodów zainteresowania zjednoczeniem dwóch tradycji w obszarze wersetów psalmowych. Wspomina on o tonach psalmowych opartych na dwóch różnych wzorcach melodycznych i śpiewanych na dwa chóry, dopasowanych modalnie do jednej antyfony¹³. Praktyka ta nie jest znana w późniejszych źródłach, co zapewne należy wiązać z okolicznością wyjścia notacji *daseia* z użycia po X w.

2. Struktura X, czyli chiazmy¹⁴

Przejęte przez Franków starorzymskie antyfony *ad introitum* mieściły się z reguły w „diatonicznym” zakresie galijskiego systemu kwintowego, gdyż nie wykroczyły poza decymę *c-e*¹. Nierzadkie są jednak przykłady, dla których charakterystyczne było powiązanie w jednym utworze systemu kwintowego i oktawowego. Należy do nich antyfony *De ventre matris meae* na uroczystość Narodzenia św. Jana Chrzciciela¹⁵, której zakres melodyczny sięgał w pierwotnym karolińskim opracowaniu dźwięku *B*. Jego obecność poświadcza m.in. tonariusz Frutolfa z Michelsbergu, w którym obok incipitu tekstowego śpiewu dopisano literę *S*¹⁶. Na tle poniższego zestawienia można dostrzec, że antyfona ma budowę paralelną i zarazem koncentryczną na obu płaszczyznach — tekstowej i melodycznej. Transkrypcje utworu odnoszą się do melodii w przekazie graduału starorzymskiego z XII w. (I-R 5319)¹⁷ oraz tonariusza antyfonarza mszalnego z opactwa St. Bénigne z Dijon z XI w. (F-MOf H 159)¹⁸. Nad nimi umieszczono zapis neumatyczny z rękopisu saint-galleńskiego z X w. (CH-E 121)¹⁹:

¹² H. SCHMID (red.), *Musica et Scolica Enchiriadis*, s. 157–178.

¹³ R. BERNAGIEWICZ, *Musica enchiriadis a praktyka*, s. 28.

¹⁴ Tytuł przejęty od historyków sztuki. Por. D. TABOR, *Retoryczne inspiracje w obrazowych cyklach narracyjnych wieków średnich*, w: A. BADACH, M. JANISZEWSKA, M. TARKOWSKA (red.), *Visibilia et Invisibilia w sztuce średniowiecza. Księga poświęcona pamięci profesor Kingi Szczepkowskiej-Naliwajek*, Warszawa 2009, s. 205–219.

¹⁵ R.-J. HESBERT (red.), *Antiphonale Missarum Sextuplex d'après le graduel de Monza et les antiphonaires de Rheinau, du Mont-Blandin, de Compiègne, de Corbie et de Senlis*, Rom 1985, poz. 119.

¹⁶ R. MALOY (red.), *München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 14965b. The Tonary of Frutolf of Michelsberg [ff. 34-73v]*, Ottawa 2006, s. 40.

¹⁷ Kodeks uważany za najstarszy spośród trzech zachowanych graduałów starorzymskich. B. STÄBLEIN, *Einführung*, s. 24*–25*. A. TURCO, *Les antiennes d'introït du chant romain comparées a celles du grégorien & de l'ambrosien* (Subsidia Gregoriana 3), Solesmes 1993.

¹⁸ F.E. HANSEN (red.), *H 159 Montpellier. Tonary of St Bénigne of Dijon*, Copenhagen 1974, poz. 337. Rękopis zawiera podwójną notację: neumatyczną adiastratyczną i alfabetyczną diastematyczną.

¹⁹ A. MOCQUEREAU (red.), *Le Codex 121 d'Einsiedeln (X^e-XIe siècle). Antiphonale Missarum sancti Gregorii*, w: *Paléographie Musicale. Les principaux manuscrits de chant grégorien, ambrosien, mozarabe, gallican publiés en fac-similés phototypiques par les Bénédictins de Solesmes*, 1/4, Berne 1974, f. 267.

W tej drugiej perspektywie, charakterystycznej dla stylu pisanego, tekst jawi się jako kilkustopniowa zależność jednostek, wśród których miejsce centralne zajmują wyrażenia czasownikowe, znaczeniowo i składniowo należące do siebie, mające za punkt wyjścia wyrażenie *vocavit me Dominus nomine meo* (najdłuższe z nich, w którym słowo *Dominus* integruje wyrażenie czasownikowe z rzeczownikowym; zaznaczone ramką).

Rozwiązanie stylistyczno-składniowe, polegające na powiązaniu paralelizmu z chiazmem w jednym utworze, występuje często w tekstach antyfon, które — tak jak większość śpiewów chorału — pochodzi z Psalterza Rzymskiego, będącego jednym ze starołacińskich przekładów biblijnych, zwanych *Vetus Latina*²⁰. Okoliczności te pozwalają sądzić, że na płaszczyźnie tekstowej śpiewów mamy do czynienia z oddźwiękiem nurtu łączenia i wzajemnego warunkowania się potrzeb praktycznych i poznawczych²¹. Wydaje się, że w czasach karolińskich za jego wyraz istotny z punktu widzenia tekstów można uznać m.in. powiązanie przez Aureliana z Réôme w traktacie *Musica disciplina* z IX w. Boecjańskiej *Musica humana* (kategorii odpowiadającej muzyce niesłyszalnej, lecz istniejącej realnie) ze starożytnym, klasycznym podziałem na harmonię, rytmikę i metrykę²². Na takim tle fakt wiernego odzwierciedlenia w Psalterzu Rzymskim łaciny ludowej²³ jawi się jako wyraz aspektu praktycznego, a środki implikowane kulturą piśmienną, wynikające m.in. z konsolidacji hierarchii kościelnej w III w.²⁴, jako przejaw aspektu teologiczno-poznawczego.

Z punktu widzenia melodii antyfona rozczłonkowie się na dwie części wyznaczone przez stereotypowe kadencje na *finalis d*²⁵. W tych ramach, nie pokrywających się dokładnie z paralelizmem tekstu, pojawia się kilkakrotnie neuma *pes subbipunctis* (niekiedy z rozszerzeniem o element *resupinus*), dzięki której zaznaczają

²⁰ M. HUGLO, *Grundlagen und Ansätze der mittelalterlichen Musiktheorie von der Spätantike bis zur Ottonischen Zeit*, w: T.F. ERTELT, F. ZAMINER (red.), *Die Lehre vom einstimmigen liturgischen Gesang*, Darmstadt 2000, s. 52–53.

²¹ Translacje *Vetus Latina* powstały po fazie charyzmatycznej, którą cechowały liczne próby przekładów, różniących się pod wieloma względami. Wartość „autorytatywnych” wersji, czyli zasadniczo zgadzających się ze sobą, potwierdził w końcu IV w. św. Hieronim, który włączył całe ich partie do swego przekładu, nazwanego później Wulgatą. A. ECKMANN, *Pismo Święte w życiu i nauczaniu Ojców Kościoła*, AK 92 (1979), nr 2, s. 203.

²² L. GUSHEE (red.), *Aureliani Reomensis Musica disciplina*, t. XXI, Rome 1975, s. 67; zob. też E. BIELIŃSKA-GALAS, *Wiersz figuralny w graduale z Gaillac (F-Pn ms. lat. 776): wokół modelu tekstów śpiewów liturgicznych w wiekach średnich*, w: K. KLAUZA, J. CIEŚLIK-KLAUZA (red.), *Piękno zespolić ze sobą. Korespondencja na styku sztuk*, Białystok 2015, s. 297–308.

²³ R. WEBER (red.), *Le psautier romain et les autres anciens psautiers latins*, Roma 1953, s. VIII.

²⁴ J. FONTAINE, *Chrześcijańska literatura łacińska. Rys historyczny*, tłum. J. Słomka, Tarnów 1997, s. 22–23.

²⁵ *Introit De ventre matris meae* jest określany jako utwór oscylujący pomiędzy *protus* autentycznym i plagalnym. M. HUGLO, *Les tonaires: inventaire, analyse, comparaison*, Paris 1971, s. 402.

się mniejsze jednostki: w części pierwszej dwa zdania, w drugiej trzy zdania, nie zakłócające paralelizmu melodycznego²⁶. Do nadania melodii budowy koncentrycznej przyczynia się poszerzenie zakresu melodycznego segmentu końcowego (*quasi sagittam electam*)²⁷. Dzięki temu zabiegowi skrajne fragmenty melodii wpasowują się w komórki kwintowe. Ukształtowanie frazy początkowej, będącej zgodnie z konwencją introitów formułą standardową²⁸, polega zasadniczo na ruchu od punktu centralnego — dźwięku *f*, w kierunku dźwięku *a*. Struktura ta jest rozszerzona *subfinalis c*, który kończy inicjum i stanowi punkt oparcia dla wzniesienia się melodii na słowie *meae*, gdzie jako najwyższy element pojawia się dźwięk *h*, w większości rękopisów zastąpiony dźwiękiem *b* lub *c*²⁹. Ponieważ *finalis* znajduje się u podstawy konstrukcji, a dźwięk środkowy jest początkiem wznoszenia się do dominanty i opadania do *finalis*, melodia części pierwszej ma charakter autentyczny (*fga fed*). Segment końcowy, *quasi sagittam electam*, cechuje się postępowaniem w górę od stopnia najniższego i opadaniem od dźwięku *f* do *finalis* (*Bcd fed*). To otoczenie *finalis* od dołu i od góry nadaje formule melodycznej odcień plagalny. Od XI w., z powodu pojawienia się diastematii, interwał *d–B*, osiągalny w systemie *enchiriadis*, zastępowano kwartą *d–A* lub złożeniem tercji małej i sekundy wielkiej: *d–c–A*³⁰.

Zakresy melodyczne środkowych jednostek są zasadniczo tetrachordalne. Zasada ta dotyczy także zdania drugiego, dopełniającego część pierwszą, w którym rola dźwięku *a* została ograniczona do akcentuacji melodycznej słowa *vocavit*, a artykulacyjne podkreślenie otrzymały dźwięki *f*, *g*, *d* i nadto dźwięk *e* (rozdzielenie neumatyczne na słowie *nomine*). W drugiej części melodia kształtowana jest przez przesunięcie dwóch struktur tetrachordalnych: *d–g* (*et posuit os meum*) i *c–f* (*ut gladium acutum*). W wyższym tetrachordzie wyeksponowano stopnie *g* (nuta po *oriscus* w *salicus*, *virga* z epizemą) i *f* (grupa stroficzna), w niższym — *d* i *f* (grupy

²⁶ Charakter ornamentacyjny dwóch ostatnich elementów neumy *pes subbipunctis* wyklucza jej pełne znaczenie kadencyjne. Zob. A. TURCO, *Il canto gregoriano. Corso fondamentale*, Roma 1996, s. 201.

²⁷ Przez neumy z epizemami (*clivis*), o wartości rytmicznej poszerzonej (*pes quadratus*, *torculus rito*) i zawierające unison (*bivirga*) jest on głównym punktem artykulacji rytmicznej.

²⁸ D. JOHNER, *Wort und Ton im Choral*, Leipzig 1953, s. 195.

²⁹ Dawny kształt frazy można poznać, analizując przekaz w kodeksie bretońskim, którego kopista konsekwentnie zapisywał znak bemola i kasownika. Melizmę na słowie *meae* zakończył on dźwiękiem *h*, a nie jak kodeks z Dijon — dźwiękiem *b*, w którym melodia dopasowana jest do *protus* autentycznego. J.-B. THIBAUT, *Monuments de la notation ekphonétique et neumatique de l'église latine*, Hildesheim 1984, f. 140v.

³⁰ Tego rodzaju zmiany, oprócz kodeksu z Dijon, potwierdza m.in. ms. 903 z *Bibliothèque Nationale* w Paryżu z początku XI w. (*Le Codex 903 de la Bibliothèque Nationale de Paris [XI siècle]: Graduel de Saint-Yrieix*, w: *Paléographie Musicale*, I/13, Berne 1971, f. 196), ms. 34 z Biblioteki Kapitulnej w Bene-wencie z przełomu XI i XII w. (*Le Codex VI. 34 de la Bibliothèque Capitulaire de Bénévent [XI–XIIe siècle]*, *Graduel de Bénévent avec prosaire et tropaire*, w: *Paléographie Musicale*, I/15, Berne 1971, f. 198), ms. 807 z Biblioteki Uniwersyteckiej z Grazu z XII w. (*Le manuscrit 807 Universitätsbibliothek Graz [XIIe siècle]: Graduel de Klosterneuburg*, w: *Paléographie Musicale*, I/19, Berne 1974, f. 133v).

stroficzne, skok tercjowy). W opadaniu melodii uczestniczą także zwroty zakończeniowe, a więc odpowiednio stopnie *fi d* oraz *d i c*. W zdaniu czwartym tetrachordy występują w odwrotnej kolejności: *c-f* (*sub tegumento manus suae*) i *[c]d-[g]* (*protexit me*), jednak w pierwszym z nich wyraźniej niż na słowach *ut gladium acutum* artykułowany jest stopień *f* (podwójna *bivirga*), a w drugim słabiej niż na *et posuit os meum* oddziałuje dźwięk *g* (druga nuta *pes subbipunctis* o charakterze płynnym). W tym ostatnim segmencie, *protexit me*, uwypuklone są w istocie jedynie dźwięki *d* i *f*, podobnie jak na słowie *Dominus* (dźwięk *c* jest nutą pomocniczą), a także we frazie następnej, na słowach *posuit me*. Różnica w opracowaniu tych dwóch bezpośrednio poprzedzających kwintową formułę konstrukcji dostrzegalna jest wyłącznie w zapisie neumatycznym – o ile w *protexit me* ostatni składnik neumy złożonej (*cephalicus*) wskazuje artykulację stopnia *f*, to w *posuit me* dostawiony *oriscus* kieruje uwagę na połączenie z dźwiękiem *D*.

Z przebiegu melodii antyfony wynika, że o nadaniu jej kształtu koncentrycznego decydowały nie tylko skrajne formuły melodyczne, lecz także płynny, cechujący się nielicznymi zmianami położenia, sposób opracowania wnętrza kompozycji, widoczny zwłaszcza w zapisie neumatycznym (częste litery „e” — *equaliter* i „c” — *celeriter*). Segmenty środkowe wpisują się jednak jako całość także w komórkę kwintową, dopełniając oddziaływanie kwinty na trzech poziomach: *d-a* rozszerzonej dźwiękiem *h*, *c-g* rozszerzonej dźwiękiem *a*, *B-f* rozszerzonej dźwiękiem *g*. Należy tutaj zaznaczyć, że źródła teoretyczne czasów karolińskich traktują konsonanse doskonałe (kwartę, kwintę, oktawę) zarówno jako dźwięki w oddzieleniu (skok w dół lub w górę), jak i jako postępek kolejnych tonów³¹.

Konfrontując wersję gregoriańską antyfony ze starorzyską, trzeba sobie zadać pytanie, dlaczego w redakcji śpiewu posłużono się systemem kwintowym. Wydaje się, że nie chodziło tylko o ukazanie zgodności promowanego wówczas śpiewu rzymskiego z galijską tradycją³², noszącą znamiona muzyki z różnych stron (w tym prawdopodobnie Jerozolimy i Bizancjum³³). W połączeniu rzymskiej struktury z systemem kwintowym upatrywać można głębszej przyczyny — pogodzenia wewnątrzkościelnej tradycji praktyki intonowania konsonansów głosem z próbą ich odzwierciedlenia w znakach literowych, czyli, inaczej mówiąc, powiązania aspektu ontologicznego i poznawczego. Nie rozwijając z oczywistych względów tej kwes-

³¹ Świadectwem postrzegania konsonansów w taki sposób są definicje i przykłady muzyczne zawarte w *Musica enchiriadis*. Odnoszą się one m.in. do kwarty: *Diatessaron interpretatur ex quattuor, quod vel quartanas ad invicem resonat vocem vel in ordine quattuor sit sonorum compositio*. H. SCHMID (red.), *Musica et Scolica Enchiriadis*, s. 24.

³² Por. R. BERNAGIEWICZ, *Musica enchiriadis a praktyka*, s. 23.

³³ P. JEFFERY, *Jerusalem and Rome (and Constantinople). The Heritage of Two Great Cities in the Formation of the Medieval Chant Traditions*, w: L. DOBSZY, A. PAPP, F. SEBŐ (red.), *Cantus Planus. Papers Read at the Fourth Meeting, Pécs, Hungary 3–8 September 1990*, Budapest 1992, s. 166.

tii, warto zasygnalizować, że związek systemu kwintowego z praktyką rzymską przywodzi na myśl procedurę matematyczną, w której przedstawienie arytmetyczne interwału poprzedzane było jego doświadczeniem geometryczno-słuchowym, a z drugiej strony praktykę bizantyjską, w której relacje pomiędzy skokiem i krokiem interwałowym regulowały dwie kombinacje: w jednej obie wartości interwałowe dodawano, w drugiej pod uwagę brano wartość interwałową skoku, a rola kroku interwałowego ograniczona była do niuansu ekspresyjnego³⁴.

Każdy z sześciu dźwięków rzymskiego zakresu melodii antyfony (*c–a*) winien być w tym kontekście postrzegany niejako w dwoistym spójrywaniu, oświetleniu czy też ucieleśnieniu. Jedynie dźwięki skrajne, które w gregoriańskiej wersji pojawiają się jednokrotnie (*B* i *h*), są niejako pozbawione pełnego urzeczywistnienia. Te właśnie punkty w momencie „tłumaczenia” śpiewów na zapis diastematyczny — i związanego z tym silniejszego przenikania do praktyki liturgicznej sformalizowanych zasad funkcjonowania ośmiu modusów — uległy przekształceniu (aby otrzymać kompozycję „oktawową”, zamiast *B* wprowadzano dźwięk *A*, a nadając jej cechy *protus* autentycznego, *h* obniża się na *b* lub podwyższa na *c*). Argumentując posłużenie się systemem kwintowym w celu racjonalizacji śpiewów, nie można zapominać, że ich teksty są niemal identyczne w tradycji starorzyskiej i gregoriańskiej, a pierwszym widocznym działaniem karolińskich reformatorów było zapisanie tekstów w księgach bez zapisu muzycznego³⁵. O ile więc w wersji rzymskiej, charakteryzującej się stylem bardziej ornamentałym, melodia przyciąga uwagę względem złożonej dźwięczności słów, to w opracowaniu frankijskim także niejako strukturalnie współdziałała ona z warstwą słowną. Aby wyrazić ten proces, można dokonać następującego zestawienia: dźwięki wynikające z interwału *B–h* miały, wedle wschodniej terminologii, charakter cheironomiczny, „bezdźwięczny”, czyli były śpiewane, ale niemierzalne³⁶ (w notacji *daseia* odpowiadają im różne znaki), lecz z drugiej strony, stanowiąc swoiste ramy systemu kwintowego, pełniły wraz z krzyżową strukturą tekstu rolę nośnika sensu.

3. Nowe horyzonty

Wczesnym, a zarazem bardzo czytelnym świadectwem dokonywania się zmiany w tradycji przekazu śpiewów jest reforma przeprowadzona przez cystersów w pierwszej połowie XII w. Jak wiadomo, poprzedziła ją próba dotarcia do czystej praktyki, do prawdziwej „rzymskiej” tradycji. W ocenie cystersów ich starania nie

³⁴ E. WELLESZ, *A History of Byzantine Music and Hymnography*, Oxford 1971, s. 15–16.

³⁵ R.-J. HESBERT (red.), *Antiphonale Missarum Sextuplex*.

³⁶ E. WELLESZ, *A History of Byzantine Music*, s. 288.

powiodły się, gdyż kantorom, którzy udali się do Metz — centrum śpiewu rzymskiego w dawnym państwie Franków, tamtejsza tradycja wydała się zniekształcona. Wobec przekonania o „błędności” zastanej wersji, sporządzone zostały odpisy ksiąg liturgicznych, ale właściwą reformę przeprowadzono bardziej z perspektywy czystości ideałów niż ścisłości muzycznej. Racją dla zmian stała się, w pojęciu mnichów, niezgodność praktyki z ówczesną teorią modalną.

Cystersi zatroszczyli się przede wszystkim o zagwarantowanie jednoznacznej klasyfikacji śpiewów w ramach czterech zasadniczych modusów (manerii) oraz o ujednoczenie ich struktury melodycznej, w tym zwłaszcza wykształcenie jasnej przynależności do autentycznej lub plagalnej odmiany modalnej. Przykładem dokonywanych przez nich zmian jest formuła melodyczna w antyfonie *Dicit Dominus Petro*³⁷, która — jako kadencja wewnętrzna — nie przypadała na *finalis* i nie stanowiła kwinty modalnej, stwarzając wrażenie podobieństwa do innego modus. W celu dostosowania melodii do standardów *deuterus* plagalnego cystersi poddali tę formułę częściowej transpozycji (o sekundę i tercję w dół)³⁸:

CH-E 121
F-MO/H 159
EX TEN DES MA NUS TU AS
cystersi

W ostatnim zdaniu kompozycji, również z przyczyn unifikacji modalnej, występuje przesunięcie zakresu melodycznego: ograniczenie górnej granicy do stopnia *c*¹ (*significans*) i rozszerzenie frazy melodycznej w dół do stopnia *c* (*clarificaturus*). Dzięki tej korekcie struktura utworu dopasowuje się do modelu plagalnego, ale także jest silnie powiązana z ekspresją tekstu (obniżony dźwięk na początku wznoszącej się frazy rozszerza jej ambitus do oktawy *c-c*¹)³⁹. Zabieg ten w istocie zbliża się do poczynań kantorów frankijskich, którzy w celu osiągnięcia efektów wyrazowych kojarzyli momenty zmian modalnych z tekstem:

³⁷ Wedle teorii cystersów antyfona mieści się w grupie śpiewów nieregularnych, określanych *cantus simplex imperfecti dissoluti per oppositionem*. Por. CH. MEYER, *Die Tonartenlehre im Mittelalter. Die Musiktheorie der Zisterzienser*, w: T.F. ERTELT, F. ZAMINER (red.), *Die Lehre vom einstimmigen*, s. 182–196.

³⁸ Ponieważ zwrot zapisany na oryginalnej wysokości wymagałby użycia dźwięku *b*, w rękopisach cysterskich cały utwór transponowano o kwintę w górę, zgodnie z zasadą wyrażania w notacji struktury dźwiękowej wyłącznie za pomocą dźwięków naturalnych.

³⁹ W teorii cystersów tony plagalne rozwijają swój ambitus do seksty nad *finalis* (i do kwinty pod *finalis*). Sygnalizowany wariant występuje także w innych tradycjach: dominikanów, kanoników regularnych przy kościele św. Tomasza w Lipsku – Lipsk, *Bach-Archiv*, ms. 371 (początek XIV w.), w graduale z Muzeum Diecezjalnego w Sandomierzu ms. 1677 (ok. 1480 r.), w graduale z Nisy przechowywanym w Bibliotece Kapitulnej we Wrocławiu ms. 61n (XVI w.), w graduale augsburskim z Biblioteki Seminarium Duchownego w Płocku ms. b.s. (XV w.).

CH-E 121

F-MOF 159

cystersi

hoc in te diximus tibi gloria tuus es deus

Sądzi się, że reforma cysterska przyniosła pewien regres, zubożenie, prowadziła bowiem do zaniku tych cech modalnych, które stanowią o specyfice śpiewów gregoriańskich⁴⁰. Oceniając ją, należy jednak mieć na uwadze dwa nierozdzielne od siebie fakty. Po pierwsze, została ona przeprowadzona z myślą o dopasowaniu śpiewów do zasad teorii modalnej, czyli w imię pragnienia życia zgodnie „z regułami”. Po drugie, łączy się ona z mistycyzmem Bernarda z Clairvaux, zrodzonym w opozycji do zaznaczających się w jego czasach prób uracjonalnienia teologii. Według przewodnika cystersów, teologia winna opierać się nie na racjonalnym poznawaniu tajemnic, lecz na ich doświadczalno-mistycznym przeżywaniu, którego szczytem jest całkowite oderwanie się od świata zmysłów. W kontekście tych dwóch perspektyw reforma cysterska musi być postrzegana jako dążenie do zachowania swoistej interakcji dwóch różnych, lecz ściśle ze sobą powiązanych aspektów, z których jeden rozjaśnia drugi. O ile pierwszy można określić wdrażaniem środków języka i muzyki w zamiarze wyrażenia Boga (aspekt katafatyczny), to drugi jest załamaniem słowa (zawieszeniem znaku), w obliczu Jego niepoznawalności (aspekt apofatyczny)⁴¹.

Ośrodek w Clairvaux był tylko jednym z wielu ówczesnych miejsc we Francji, i częściowo w Italii, gdzie rozkwit życia umysłowego szedł w parze z ożywioną aktywnością praktyczną i dydaktyczną. W przeciwieństwie do wcześniejszej refleksji, która upatrywała znaków rzeczy niewidzialnych (boskich) w dziełach natury, wzorem i regułą staje się teraz sama natura. Na przewodnika w dziedzinie wiedzy o niej wysuwana jest już nie tyle wizja kosmosu wyrażona w *Timaiosie* Platona, co idea porządkującej świat liczby. Drogę do zasadniczego przełomu otworzyło odkrycie dzieł przyrodniczych Arystotelesa, w tym zwłaszcza traktatu *De caelo et*

⁴⁰ J. ŚCIBOR, *Tonalno-modalny aspekt chorału cysterskiego*, MAEO, t. IV, Bydgoszcz 1975, s. 295.

⁴¹ Bliższe wyjaśnienie sensu terminów „katafatyczny” – „apofatyczny” zob. C. GOMBRICH, *Expressions of Inexpressible Truths. Attempts at Descriptions of Mystical and Musical Experiences*, „The World of Music. Readings in Ethnomusicology” 50 (2008), nr 1, s. 89–105.

mundo, w którym zaprzeczył on istnieniu harmonii sfer. W jego argumentacji charakterystyczne jest wezwanie na pomoc świadectwa zmysłów (a dokładniej: powołanie się na to, o czym zmysły nie mówią)⁴², otwierające drogę do ujmowania muzyki jako nauki o zjawiskach dźwiękowych poznawalnych w doświadczeniu zmysłowym.

Spośród teoretyków – teologów formułujących swoje koncepcje w dyskusji z myślą Arystotelesa znajduje się przede wszystkim św. Tomasz z Akwinu, który złożenie bytowe wywodzące się z filozofii Stagiryty ściślej powiązał z problematyką istoty i istnienia. Znamienne jest, że porządek ten można zestawić z ciągiem zjawisk akustyczno-harmonicznych, który wskazał Boecjusz⁴³, a później w nieco innym świetle zarysował na początku swego traktatu autor *Musica enchiriadis*⁴⁴:

V–X w.	ruch	pobudzenie do drgań	dźwięk	interwał	struktura muzyczna (<i>modulatio</i>)
XIII w.	możność (niematerialna istota)	akt istnienia	materia	forma	substancja z przypadłościami

W schemacie dwóch porządków uwidacznia się zachowanie charakterystycznej dla natury płynności i złożoności, a tym samym to, że dźwięk jest w obu perspektywach przejawem szeroko pojętego bytu. Różnica polega na tym, że struktura muzyczna, w sensie, jaki Boecjusz określał *modulatio*, traci swą zdolność regulatywną. Cechą nowego ujęcia jest potrzeba, by to, co jest istnieniem, było substancją; substancji przynależne są przypadłości — własności związane z jej istotą, których istnienie jest konieczne, ale nie trzeba ich bezwzględnie konkretyzować⁴⁵. *Continuum* dźwiękowe nie jest w tej perspektywie całością, w której każdy z dźwięków musi być uwyrażniony, lecz całością opartą na stopniach istotnych i tych, które są słabiej zaznaczone⁴⁶. Przykładem nowego podejścia jest m.in. zamiana dźwięku *E* na dźwięk *F* w zwrocie melodycznym na słowach *nomine meo* analizowanej antyfony *De ventre matris meae* w przekazie graduaułu benedyktyków z Tyńca z XV w. (Biblioteka Narodowa ms. b.s. Akc. 10809):

⁴² Arystoteles podważył pitagorejską koncepcję, iż harmonia sfer wytwarza słyszalny dźwięk: „nie słyszemy żadnego szumu olbrzymich mas, które są w ruchu”. ARYSTOTELES, *O niebie*, 290b–291a, w: TENŻE, *Dzieła wszystkie*, t. II, tłum. A. Siwek, Warszawa 1990.

⁴³ G. FRIEDLEIN (red.), *A. M. T. S. Boethii De Institutione Musica libri quinque*, Leipzig 1867, I,3, s. 189: *Consonantia, quae omnem musicae modulationem regit, praeter sonum fieri non potest, sonus vero praeter quandam pulsum percussionemque non redditur, pulsus vero atque percussio nullo modo esse potest, nisi praecesserit motus.*

⁴⁴ H. SCHMID (red.), *Musica et Scolica Enchiriadis*, I,3–4, s. 3.

⁴⁵ M. HELLER, *Filozofia przyrody. Zarys historyczny*, Kraków 2005.

⁴⁶ Teoria średniowieczna mówi o dźwiękach wynikających z reguł modalnych i takich, które z nich bezpośrednio nie wynikają (określanych np. *minus probatus*). W. DOMAŃSKI, *Teoria muzyki w traktatach chorałowych Sebastiana z Felsztyna*, MMAe 7 (1986), s. 236.

F-MO'H 159
De ven tre ma me se

PL-Wn 10809

CH-E 121
VO CA VIT ME DO MI NUS NO MI NE ME O:

Wraz z zanegowaniem harmonii sfer znaczenia nabiera pogląd Arystotelesa, iż człowiek nie zna w bezpośrednim doświadczeniu żadnego istnienia, które nie byłoby istnieniem czasowym. Czas — utożsamiany z ruchem i rozumiany szeroko jako zmiana — istnieje zatem i w dźwięku (w brzmieniu, zapisie), i w ciszy; łączy się ze zjawiskami psychicznymi (takimi jak myślenie) i z ilościową stroną ruchu (odmierza ruch). Pomimo że w śpiewach kanonu gregoriańskiego nie pojawiają się elementy systemu menzuralnego, zastąpienie wcześniejszych terminów (*cantus choralis*, *cantilena romana*) pojęciem *musica plana*⁴⁷ pozwala sądzić, że odwołanie się do kategorii czasu jako doświadczenia istnienia wpłynęło także na tę grupę repertuarową. Przyczyniło się ono zapewne do osłabienia dawnej pozycji kategorii wysokości dźwięku, rozumianej w sensie swoistego, złożonego procesu dokonującego się w obszarze percepcji duchowo-idealno-zmysłowej, na rzecz słowa potrzymanego jako wehikułu treści znaczeniowych i wartości przestrzenno-czasowych. Związane z tym tendencje ujawniają się zwłaszcza w przekazach diecezjalnych, których jednolitości nie gwarantowały, jak w tradycjach zakonnych, kapituły generalne i praktyka przekazywania przez klasztory macierzyste ksiąg liturgicznych nowo powstającym ośrodkom filialnym. Większość wariantów melodycznych w źródłach późnośredniowiecznych skierowana jest na wyeksponowanie sylab akcentowanych i poszczególnych słów istotnych z punktu widzenia treści. Zmiany te, wraz z zabiegami wynikającymi z dążenia do osadzenia melodii w wyraźnej tonalności (jak wzmożenie ruchu na dźwiękach strukturalnych), prowadzą do zacierania wyrazistości pierwotnej struktury interwałowej i dawnego planu dźwiękowych napięć.

Jednym z pierwszych świadectw kierowania uwagi na perspektywę doświadczania realności dźwięku jest podział muzyki na głos ludzki (*musica circa vocem humanam*) i muzykę wydobywaną sztucznie przy pomocy instrumentu muzycznego (*musica instrumentalis*), dokonany przez Rogera Bacona, wczesnego interpretatora

⁴⁷ *Musica plana* jest pojęciem opozycyjnym względem pojęć *musica mensuralis* lub *figurata* (na płaszczyźnie polifonii) i *cantus fractus* (na gruncie monodii), w których zróżnicowanie rytmiczne wartości czasowych nut jest problemem podstawowym.

dział Arystotelesa. XIII-wieczny autor wyraża przekonanie o samoistnej naturze muzyki (jej niezależności od przyczyn), co pozwala skojarzyć obie kategorie podziału z podniesieniem istnienia ruchu do rangi zasady. Konfrontując poglądy obu myślicieli, głos ludzki można odnieść do bytu naturalnego, którego cechą jest podleganie ruchowi, a tym samym naturze jako jego zasadzie wewnętrznej, muzykę sztuczną zaś do bytu, który istnienie otrzymuje „z zewnątrz”, od bytu doskonalszego, zawierającego rację istnienia w samym sobie⁴⁸. To drugie *principium* obrazowo tłumaczą teoretycy, przypisując Pitagorasowi, uważanemu za odkrywcę podstaw liczbowych konsonansów muzycznych w brzmiących dźwiękach, statusu człowieka działającego z woli Bożej⁴⁹. Obie kategorie muzyki mogą być rozważone także w perspektywie arystotelesowskiego systemu wychowania, którego recepcję ujawnia średniowieczna terminologia. Doświadczenie poznawcze opiera się na słuchaniu muzyki, w której mogą uczestniczyć wszyscy, ale dźwięki poddawane są także ocenie intelektu, która wiedzie do zachwyty umysłu (*delectatio intellectualis*)⁵⁰. W tym niejako „zawieszonym” porządku ważne jest podkreślenie intelektualności poznania (*visibilia*), gdyż samo poznanie zmysłowe, emocjonalno-duchowe (*audibilia*), nie jest w stanie operować pojęciem substancji (bytu). Na gruncie późnośredniowiecznych przekazów antyfon za wyraz doświadczenia zmysłowo-emocjonalnego uznać trzeba przede wszystkim tendencje do melodyzacji. Przeciwwagę dla nich stanowiła sfera intelektualna, wypełniona przyznaniem modusom podstawowej roli w kształtowaniu melodyki, ale także solmizacja, której rozwój służył wykształceniu poprawności intonacyjnej w śpiewie. Suma reguł związanych z tymi dwoma dziedzinami, wyrosłych z historycznie i społecznie uwarunkowanego stylu chorałowego, w istocie stała na straży struktury muzycznej jako zjawiska o charakterze całościowym.

Jeśli zatem w czasach karolińskich struktura i rozwój melodii antyfon *ad introitum* były ściśle związane z konceptualizacją leżącą u podstaw tekstów, to w późniejszym średniowieczu dominantą jest aktywność istotnych z punktu widzenia modalności dźwięków oraz podążanie za akcentem tonicznym i znaczeniowym określonych słów. Działanie harmoniczne, rozumiane jako uświadamianie sobie pewnych całości przestrzenno-znaczeniowych, zostaje zarezerwowane dla utworów komponowanych według reguł kontrapunktu, w których elementem porządkującym są następstwa współbrzmień, ściśle powiązane z czasem trwania dźwięków.

Przywołany na wstępie J. McKinnon w celu podkreślenia, jak trudne jest wykrycie czegokolwiek, co miało stałe znaczenie dla historii śpiewu, przypomniał histo-

⁴⁸ Por. PH. JESERICH, *Musica naturalis. Speculative Music Theory and Poetics, from Saint Augustine to the Late Middle Ages in France*, Baltimore 2013, s. 226–232.

⁴⁹ Pitagoras nazwany jest pierwszym człowiekiem, któremu utajone w naturze konsonanse „raczyły się objawić”. Zob. E. WITKOWSKA-ZAREMBA, *Musica Muris i nurt spekulatywny w muzykografii średniowiecznej*, Warszawa 1992, s. 58–59, 65.

⁵⁰ *Tamże*, s. 52–58.

rię bpa Cesariusza z Arles (VI w.) modlącego się, aby jego kongregacja była w stanie wytrwać w „darze psalmodii”, który w końcu przyszedł do jego diecezji⁵¹. Spojrzenie przez pryzmat dwóch renesansów na antyfony *ad introitum* również pozwoliło dostrzec pewną stałą wartość determinującą ich styl. Ponieważ w drugim z tych okresów oddziaływała ona już niejako w innych konfiguracjach, można ją uznać za rodzaj dyskursu opartego na wzajemnym utrwalaniu się opozycji elementów, gdzie jeden dla drugiego jest warunkiem i podstawą. Wydaje się, że kluczowym momentem, potwierdzającym ten dyskurs, jest chorał franciszkański, który pojawił się w związku z przełomem XII i XIII w., kiedy słabnie w społeczeństwach wyjątkowa pozycja formacji mniszych i kanonicznych na rzecz kultury niosącej hasła powrotu do pierwotnego Kościoła oraz stworzenia syntezy wiedzy. Zgodnie z takimi dominantami zakon – wyróżniający się szeroko rozumianą cnotą ubóstwa — przyjął i uznał za swoją wytworną liturgię kaplicy papieskiej na Lateranie⁵², podejmując zarazem inicjatywę przepracowania otrzymanych melodii. Wkrótce potem papież Mikołaj III (1277–1280) polecił zastąpić we wszystkich kościołach Rzymu dotychczas w nich używane księgi kodeksami franciszkańskimi. Wydaje się, że jego decyzji nie należy postrzegać w kategoriach ewenementu historycznego⁵³ lub nawet ograniczać do zamiaru unifikacji obrzędów w całym Rzymie⁵⁴, była to bowiem prawdopodobnie bardziej dalekowzroczna wizja, podyktowana chęcią kultywowania dawnego paradygmatu w nowym środowisku społeczno-kulturowym. Uświadamiamy sobie w tym miejscu, że w średniowiecznej historii chorału istnieją dwa momenty, w których lokalne (ludowe) tradycje związały się z tradycją papieską: jednym jest rzymska liturgia stacyjna, drugim — chorał franciszkański. Można je uznać za punkty graniczne swoistego kręgu wzajemnie relatywizujących się przeciwieństw, pozostającego w zgodzie z arystotelesowską koncepcją nieskończoności czasowej, wedle której nieskończony czas jest nie tyle linią prostą, co zamkniętym okręgiem powtarzającym bieg dziejów ciągle na nowo⁵⁵

---

⁵¹ J. MCKINNON, *The Emergence of Gregorian Chant*, s. 100.

⁵² W Bazylice św. Jana na Lateranie wykonywany był śpiew gregoriański mający podstawy w księgach muzycznych, które przekazał papież Grzegorz VII Hildebrand w II połowie XI w., gdy udawał się z Cluny do Rzymu. W pozostałych kościołach Rzymu kultywowano chorał starorzymski.

⁵³ R. PAROL, *Śpiew w regule franciszkańskiej*, StF 6 (1994), s. 240.

⁵⁴ J. PIKULIK, *Franciszkańskie „Ordinarium missae” w średniowiecznej Polsce*, STV 10 (1971), nr 2, s. 113.

⁵⁵ „Wszystkie rzeczy przestają się poruszać, skoro osiągnęły swoje właściwe miejsce. Lecz dla ciała poruszającego się ruchem kołowym miejsce, w którym kończy ono ruch, jest miejscem, z którego wyrusza”. ARYSTOTELES, *O niebie*, 279b.

STRESZCZENIE

Wśród śpiewów zmiennych mszy, które ostatecznie zostały opracowane prawdopodobnie przed 800 r., korpus introitów jest postrzegany jako przedsięwzięcie niezwykle. Powodem tego jest zdumiewający styl melodii antyfon *ad introitum* — uderzająco homogeniczny, ale również różnorodny, gdyż w każdej z nich ściśle odzwierciedla się konkretny łaciński tekst. Artykuł jest próbą wskazania uniwersalnej zasady, która zaważyła na stylistycznej doskonałości antyfon, rozumianej jako pewna stała wartość związana z kontekstem historyczno-kulturowym. Autorka rozważa ten problem odwołując się do dłuższej perspektywy czasowej, obejmującej okresy od krystalizacji stylu antyfon (druga połowa VIII w.) po czasy renesansu średniowiecznego (XII–XIII w.), opierając się w szczególności na analizie jednej z antyfon w wersji starorzymskiej i gregoriańskiej. To podejście pozwala odkryć, że fenomen antyfon można przypisać swoistemu krzyżowaniu się rozmaitych elementów, między innymi z obszaru systemów dźwiękowych i schematów stylistyczno-składniowych.

Słowa kluczowe: introity, śpiew gregoriański, średniowieczne tradycje liturgiczno-muzyczne, historia muzyki VIII–XIII w., teoria muzyki VIII–XIII w.

A style of introit antiphons and a transformation of the thinking perspective during the second half of the 12th century

Summary

Among the proper chants of the Mass, finally compiled probably before the year 800, the corpus of introits is perceived as a remarkable undertaking. The reason for this is the amazing style of antiphons *ad introitum* melodies — strikingly homogenous, but also diverse because in each of them is closely reflected the Latin particular text. The article is an attempt to indicate a universal principle which may have influenced the stylistic perfection of antiphons, understood as a fixed value associated with historical-cultural context. The authoress considers this problem by referring to a longer time perspective, including periods from the crystallization of antiphons style (2nd half of the 8th century) to the medieval renaissance (12th–13th centuries), in particular by basing on the analysis one of the antiphons in Old-Roman and Gregorian versions. This approach allows to reveal that the phenomenon of antiphons can be attributed to a specific crossing of various elements, among others, from the area of sound systems and stylistic-syntax schemes.

Key words: Introits, Gregorian chant, medieval musical-liturgical traditions, history of music 8–13 century, theory of music 8–13 century.

Bibliografia

- ARYSTOTELES, *O niebie*, tłum. A. Siwek, w: TENŻE, *Dziela wszystkie*, t. II, Warszawa 1990.
BALDOVIN J.F., *Urban Charakter of Christian Worship. The Origin, Development, and Meaning of Stational Liturgy*, Roma 1987.

- BERNAGIEWICZ R., *Communiones Graduału rzymskiego: in statu nascendi i w obliczu ro-
dzącej się diastematii*, Lublin 2004.
- BIELIŃSKA-GALAS E., *Wiersz figuralny w graduale z Gaillac (F-Pn ms. lat. 776): wokół mo-
delu tekstów śpiewów liturgicznych w wiekach średnich*, w: K. KLAUZA,
J. CIEŚLIK-KLAUZA (red.), *Piękno zespolić ze sobą. Korespondencja na
styku sztuk*, Białystok 2015, s. 297–308.
- CONNOLLY T., *Introits and Archetypes: Some Archaisms of the Old Roman Chant*, *JAMS*
25 (1972), nr 2, s. 157–174.
- DIJK S.J.P. VAN, *The Urban and Papal Rites in Seventh- and Eighthcentury Rome*, *SE* 12
(1961), s. 411–487.
- DOMAŃSKI W., *Teoria muzyki w traktatach chorałowych Sebastiana z Felsztyna*, *MMAe*
7 (1986), s. 184–249.
- ECKMANN A., *Pismo Święte w życiu i nauczaniu Ojców Kościoła*, *AK* 92 (1979), nr 2,
s. 201–212.
- FONTAINE J., *Chrześcijańska literatura łacińska. Rys historyczny*, tłum. J. Słomka, Tarnów
1997.
- FRIEDLEIN G. (wyd.), *A.M.T.S. Boethii De Institutione Musica libri quinque*, Leipzig 1867.
- GOMBRICH C., *Expressions of Inexpressible Truths. Attempts at Descriptions of Mystical
and Musical Experiences*, „The World of Music. Readings in Ethno-
musicology” 50 (2008), nr 1, s. 89–105.
- GUSHEE L. (wyd.), *Aureliani Reomensis Musica disciplina*, t. XXI, Rome 1975.
- HANSEN F.E. (wyd.), *H 159 Montpellier. Tonary of St Bénigne of Dijon*, Copenhagen 1974.
- HELLER M., *Filozofia przyrody. Zarys historyczny*, Kraków 2005.
- HESBERT R.-J. (wyd.), *Antiphonale Missarum Sextuplex d’après le graduel de Monza et les
antiphonaires de Rheinau, du Mont-Blandin, de Compiègne, de Corbie
et de Senlis*, Rom 1985.
- HILEY D., *Western Plainchant: a handbook*, Oxford 1993.
- HUGLO M., *Grundlagen und Ansätze der mittelalterlichen Musiktheorie von der Spätantike
bis zur Ottonischen Zeit*, w: T.F. ERTELT, F. ZAMINER (wyd.), *Die Lehre
vom einstimmigen liturgischen Gesang*, Darmstadt 2000, s. 17–102.
- HUGLO M., *Les tonaires: inventaire, analyse, comparaison*, Paris 1971.
- JEFFERY P., *Jerusalem and Rome (and Constantinople). The Heritage of Two Great Cities
in the Formation of the Medieval Chant Traditions*, w: L. DOBSZAY (red.),
*Cantus Planus. Papers Read at the Fourth Meeting, Pécs, Hungary 3–8
September 1990*, Budapest 1992, s. 163–175.
- JESERICH PH., *Musica naturalis. Speculative Music Theory and Poetics, from Saint Augu-
stine to the Late Middle Ages in France*, Baltimore 2013.
- JOHNER D., *Wort und Ton im Choral*, Leipzig 1953.
- Le Codex 121 d’Einsiedeln (X^e-XIe siècle). Antiphonale Missarum sancti Gregorii*, w: *Pa-
léographie Musicale*, I/4, Berne 1974.
- Le Codex 903 de la Bibliothèque Nationale de Paris (XI siècle): Graduel de Saint-Yrieix*,
w: *Paléographie Musicale*, I/13, Berne 1971.
- Le manuscrit 807 Universitätsbibliothek Graz (XIIe siècle): Graduel de Klosterneuburg*,
w: *Paléographie Musicale*, I/19, Berne 1974.

- MALLOY R. (wyd.), *München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 14965b. The Tonary of Frutolf of Michelsberg [ff. 34-73v]*, Ottawa 2006.
- MEYER CH., *Die Tonartenlehre im Mittelalter. Die Musiktheorie der Zisterzienser*, w: T.F. ERTEL, F. ZAMINER (red.), *Die Lehre vom einstimmigen liturgischen Gesang*, Darmstadt 2000, s. 135–216.
- MCKINNON J., *The Emergence of Gregorian Chant in the Carolingian Era*, w: J. MCKINNON (red.), *Antiquity and the Middle Ages*, London 1990, s. 88–119.
- PAROL R., *Śpiew w regule franciszkańskiej*, StF 6 (1994), s. 237–248.
- PIKULIK J., *Franciszkańskie „Ordinarium missae” w średniowiecznej Polsce*, STV 10 (1971), nr 2, s. 111–130.
- SCHMID H. (wyd.), *Musica et Scolica Enchiridis una cum aliquibus tractatulis adiunctis* (Veröffentlichungen der Musikhistorischen Kommission 3), München 1981, s. 1–59.
- SEŃKO W., *Filozofia wczesnego średniowiecza*, w: J. KELLER (red.), *Katolicyzm wczesno-średniowieczny*, Warszawa 1973, s. 245–340.
- STÄBLEIN B., *Wprowadzenie*, w: M. LANDWEHR-MELNICKI (wyd.), *Die Gesänge des altrömischen Graduale Vat. lat. 5319* (Monumenta Monodica Medii Aevi II), Kassel 1970, s. 1*–164*.
- ŚCIBOR J., *Tonalno-modalny aspekt chorału cysterskiego*, „Musica Antiqua Europae Orientalis” 4, Bydgoszcz 1975, s. 287–297.
- TABORD., *Retoryczne inspiracje w obrazowych cyklach narracyjnych wieków średnich*, w: A. BADACH, M. JANISZEWSKA, M. TARKOWSKA (red.), *Visibilia et invisibilia w sztuce średniowiecza. Księga poświęcona pamięci Profesor Kingi Szczepkowskiej-Naliwajek*, Warszawa 2009, s. 205–219.
- THIBAUT J-B., *Monuments de la notation ekphonétique et neumatique de l'église latine*, Hildesheim 1984.
- TURCO A., *Il canto gregoriano. Corso fondamentale*, Roma 1996.
- TURCO A., *Les antiennes d'introït du chant romain comparées a celles du grégorien & de l'ambrosien* (Subsidia Gregoriana 3), Solesmes 1993.
- WEBER R. (wyd.), *Le psautier romain et les autres anciens psautiers latins*, Roma 1953.
- WELLESZ E., *A History of Byzantine Music and Hymnography*, Oxford 1971.
- WITKOWSKA-ZAREMBA E., *Musica Muris i nurt spekulatywny w muzykografii średniowiecznej*, Warszawa 1992.

EWA BIELIŃSKA-GALAS — absolwentka muzykologii w Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie (obecnie Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie). Po uzyskaniu stopnia naukowego doktora nauk humanistycznych w zakresie historii pracowała jako adiunkt naukowo-badawczy w Bibliotece Narodowej w Warszawie oraz wykładowca historii muzyki i historii teorii muzyki w Akademii Muzycznej w Łodzi.